प्रलम्बितः, त्रि, प्रपूर्व्वलम्बधातोः कर्त्तरि क्तः ॥ प्रकर्षेण लम्बितमाल्यादिः ॥

प्रलयः, पुं, (प्रलीयते क्षीयते जगदस्मिन्निति। प्र+ली+"एरच्।" ३।३।५६। इत्यच्।) प्रलयः। तत्पर्य्यायः। संवर्त्तः २ कल्पः ३ क्षयः ४ कल्पान्तः ५। इत्यमरः। १।४।२२॥ लयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८। इति शब्दरत्नावली॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसञ्चरः १०। स च नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकभेदेन चतुर्धा। यथा,—

कूर्म्म उवाच।

"नित्यं नैमित्तिकञ्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा।
चतुर्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः॥"*

नित्यो यथा,—

"योऽयं सदृश्यते नूनं नित्यं लोके क्षयन्त्विह।
नित्यं संकीर्त्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः॥"

नैमित्तिको यथा,—

"ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः॥"

प्राकृतो यथा,—

"महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम्।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः॥"

आत्यन्तिको यथा,—

"ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः॥"*

नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

'नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः॥
चतुर्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः॥
ततो भवत्यनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी।
भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी॥
ततो यान्यल्पसाराणि शस्यानि पृथिवीतले।
तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च॥
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः।
असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे।
तेनाहारेण ते सूर्य्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्य्या भूत्वा चतुर्द्दिशम्।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिनो यथा।
व्याप्नुवन्तश्च ते विप्रास्तूर्द्ध्वाधश्च रश्मिभिः।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः
ते सूर्य्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः।
खं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्द्दहन्तो वसुन्धराम्॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा।
साद्रिनद्यर्णवद्वीपा निस्नेहा समपद्यत॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च तिर्य्यक् च समावृत्य सहस्रशः॥
सूर्य्याग्निना प्रसृष्टानां संहृष्टानां परस्परम्।
एकत्वमुपजातानामेकज्वालो भवेत् प्रभुः।
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वात्मकुण्डली।
चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्द्दहत्यात्मतेजसा॥
ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठे प्रकाशते॥
अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत्।
सर्व्वमेव तदार्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै॥
द्वीपाश्च पर्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन्।
तान् सर्व्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तात्मा पावकः प्रभुः॥
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्
ततः सम्वर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः॥
स दग्ध्वा पृथिवीन्देवो रसातलमशोषयत्।
अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति॥
योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सम्वर्त्तकस्य च॥
गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान्।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः॥
भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः।
दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम्॥
व्युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः॥
अयोगृहनिभं सर्व्वं तदेवैकं प्रकाशते।
ततो गजकुलोन्नादाः स्तनितैः समलङ्कृताः॥
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः
धम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः।
केचिद्रक्ताभ्रवर्णाश्च स्थूलाः क्षारनिभास्तथा॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे।
मनःशिलानिभास्त्वन्ये कपोतसदृशाः परे॥
केचिद्रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः।
तथा कर्व्वूरवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा॥
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः॥
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम्॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः
सप्तधा संवृतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत्।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम्॥
प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते किल।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः॥
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदा जलसम्भवाः।
प्लावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिस्रवैः॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा।
उद्यन्तः सलिलौघश्च वेला इव महोदधेः॥
साद्रिद्वीपा तथा पृथ्वी जले संछाद्यते शनैः।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमात्रेषु तिष्ठति॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः॥
ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नेशः
पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवः प्रजापतिः॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः।
वराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः।
सोऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः॥
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः।
ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः॥
आराध्य गिरिशं यत्नात् याति तत्परमं पदम्।
सोऽहं सत्त्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम्॥
एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः॥
जनलोके वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा।
अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवः प्रभवो विदुः॥
सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात्।
मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम्
प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमयोऽस्म्यहम्।
संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः॥
वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम्।
अनन्तस्तारको योगी गतिर्मतिमतां वरः॥
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम्॥
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते॥
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पूरुषो योगमूर्त्तिः।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानममृतत्वं व्रजन्ति॥"*॥

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—

कूर्म्म उवाच।

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम्।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुध्वं गदतो मम॥
गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं करोति निखिलं मतिम्॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम्॥
तमाविश्य महादेवो भगवान्नीललोहितः।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक्॥
स दग्ध्वा सकलं सत्त्वं मन्त्रं ब्रह्मशिरो महत्।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः॥
दग्धेष्वशेषदेहेषु देवी गिरिवरात्मजा।
एका सा साक्षिणः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः
शिरःकपालैर्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः।
आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम्॥